

Simon János

Alávetett társadalom vagy polgári társadalom?

*Miért gyengék a demokratikus politikai kultúra
pillérei Magyarországon?*

Subordinated Society or Civic Society?

*Why are the Pillars of Democratic Political Culture
Weak in Hungary?*

Összefoglalás

A tanulmány a demokratikus politikai kultúra pilléreinek alakulását mutatja be a civil társadalom (ct.) szintjén. Az első részében leírjuk a „csonka civil társadalom” történetét a tekintélyuralmi rendszerek idején (1949–1989), majd elemezzük a ct. újjáépítését az új demokráciában (1990–2010). Számokkal alátámasztjuk, hogy túl alacsony a politikai részvétel, a társadalom bizalma a politikai intézményekben, valamint a politika világába való bekapcsolódás. A legfontosabb konzekvencia mindebből, hogy a ct. rekonstrukciója nem egy egyenes vonalú fejlődés volt, hanem ciklikus változások sora, melyek hol erősítették, hol gyengít-

SIMON JÁNOS, habilitált egyetemi docens, a *Central European Political Science Review* főszerkesztője (janossimon11@gmail.com). A tanulmány *A demokratikus politikai kultúra pillérei Magyarországon* című, K82054 számú (2010–2012) OTKA kutatási program keretében készült.

tették a civileket. A két évtized demokráciájában végbement változások összességükben növelték a ct. erejét, kiterjedtebbé tették hálózatát, de intenzitása továbbra is viszonylag alacsony szinten maradt. A polgári kultúra kialakulásához hazánkban még sokkal hosszabb időre van szükség.

Summary

The study gives an analysis of the pillar-building process of democratic political culture at the level of civil society. In the first part the history of an “incomplete civil society” is described during authoritarian regimes (1949–1989), followed by an analysis of the “reconstruction” of civil society in the new democracy (1990–2010). The low level of political participation, public trust and interest in involvement in politics are demonstrated by data. The most important conclusions are that the reconstruction of civil society comprised a series of irregular, cyclical changes, at times strengthening, then against weakening civilians. In the aggregate the changes have increased the strength of civil society and have extended its network, however, its intensity has remained relatively low. The evolution of civic culture in Hungary requires much more time.

POLITIKAI KULTÚRA ÉS POLGÁRI KULTÚRA

Közeledve 2014-hez – a választások évéhez –, a magyar demokrácia fejlődését elemezve egyre gyakrabban teszük föl a kérdést, hogy miért ilyen alacsony szintű nálunk az emberek választói aktivitása, és egyáltalán a közéletben való részvételi hajlandósága? Milyen tényezők nehezítettek és nehezítik egy nagyobb állampolgári részvételre – mint pillérre – alapozott polgári társadalom kialakulását? Alábbi írásunkban ezekre a kérdésekre keressük a választ, amikor a civil társadalom karakterét, politikai kultúráját, viselkedését vizsgáljuk történelmi, szociológiai és politikai pszichológiai megközelítésből.

Magyarországon, a négy évtizedes tekintélyuralmi rendszer (1949–1989) szerkezetében egy „összetört struktúrájú”, viselkedésében pedig egy „védekező” civil társadalmat hagyott örökül, melynek újjáépítéséhez és aktivizálódásához két évtized demokratikus fejlődése is kevésnek bizonyult. Tanulmányunkban ennek okait keressük. 1990-től 2010-ig,

vagyis a rendszerváltozástól a pluralista demokrácia stabilizálódásáig követjük nyomon a magyar politikai kultúra fejlődését, alapvetően a civil társadalom szemszögéből. Vizsgáljuk a civil társadalom politikai kultúrájának alakulását a kommunista rendszerben, amikor összetörték annak struktúráját, és védekezésre kényszerítették, majd pedig a rendszerváltozás időszakában és az azt követő két évtizedben, amikor lehetővé vált az építkezés, az átalakulás, a civil társadalom reneszánsza. Megnézzük, hogyan alakult a civil szervezetek sorsa az egyes kormányok idején. Arra is választ keresünk, hogy elindult-e az atomizált és egykor védekezésre kényszerített civil társadalom regenerálódása, önszerveződése, reneszánsza, mely elvezethet az Almond és Verba szerzőpáros által leírt, részvételre épülő polgári társadalom építése irányába.¹

A *politikai kultúra* a politika szubjektív dimenziója, mely kifejezi az állampolgároknak a politika világához való viszonyát.² A politikai kultúra egyik legtömörebb meghatározása Rupnik szerint Samuel Beertől származik, aki így fogalmaz: „A politikai kultúra összetevői értékek és viszonyulási módok, melyeknek a nemzetet irányítaniuk kell.”³ Az 1950-es évek végén keletkezett fogalmat – már első használói is (Pye, Almond és Verba) – kétféleképpen közelítették meg, egyrészt a magatartás, másrészt az attitűdök felől.⁴ A két koncepció szintéziséből és az azóta született tudományos produktumokból az alábbi meghatározást adjuk: „A politikai kultúra egyrészt történelmileg kialakult csoportminőségű attitűdök, hitek, ítéletek, érzelmek és szimbólum hálózatából áll, másrészt orientálja a politikai magatartásokat és cselekvéseket, harmadrészt pedig rendet, értelmet és értelmezhetőséget biztosít a politikai folyamatok számára”.⁵ A politikai kultúra nem állandó, nem fixálódott, hanem idővel változik, hosszabb távon az új kihívásokra reagál, sőt ezek a változások különböző erősségekben hatással vannak az új generációkra, akik azokat magukba szocializálják.⁶

A *polgári kultúra* kifejezést is az Almond–Verba szerzőpáros használta először 1963-ban, híres *The Civic Culture* című könyvükben. A polgári kultúrát mint a politikai kultúra legfejlettebb típusát határozta meg, mely erősíti a demokráciát. A politikai részvétel vonatkozásában elkülönítette egymástól a politikai aktivitást és a politikai passzivitást. Ott, ahol a kettő többé-kevésbé kiegyensúlyozza egymást, ahol a közéleti aktivitás a jellemző, ott a részvétel dominál, és a polgárok aktívan befolyásolják a politikai életet, ott szerintük már a modern „polgári kultúra” van, mely

erősíti a demokráciát. Ahol viszont a passzivitás dominál, egy hagyományos, „alávetett” civil társadalom működik „paternalista” politikai kultúrával. Ha például gyengék a civil jelzések, vagy alacsony a közéletben a választásokon való részvétel, akkor a politikai osztály elitesedik, kasztosodik, és kontroll nélkülivé válik, azt csinál, amit akar, legyen az országos vagy önkormányzati szinten.

Így tehát a tömegdemokrácia erősödésének létkérdése a civil társadalom aktivitása, illetve az aktív és passzív erők közti megoszlások, arányok.⁷ Jelen tanulmányunk is ezt a kérdéskört vizsgálja.

Az állampolgári viselkedésre alapozott behaviorista iskolákkal szemben az a legnagyobb vád, hogy megállapításaik korlátozottak, mert statikusak, történelmietlenek, vagyis nem veszik figyelembe, vagy nem tudják figyelembe venni az időbeli változásokat.⁸ A problémát úgy próbáltuk áthidalni, hogy az 1989 és 2010 között sztenderdizált kérdőívünkkel készített országos lekérdezésünk adatait idősorba állítottuk, belőlük Codebookot szerkesztettünk, hogy így érzékeltessük a transzformáció folyamatát, és képet alkothassunk a változások irányáról, jellegéről.⁹ E sorok írója által vezetett két évtizedes kutatássorozat adataiból készült Codebookok egyedülálló lehetőséget kínálnak arra, hogy elemezzük, hogyan élték meg az emberek a politikai demokratizálódást és a gazdasági privatizálódás folyamatát, milyen hatással volt mindez politikai kultúrájuk alakulására.¹⁰ Választ adjunk arra a kérdésre, hogy milyen civil társadalom és milyen politikai kultúra alakult ki nálunk az elmúlt hat évtized változásai során?

Megítélésünk szerint a politikai elit és a civil társadalom egymáshoz való erőviszonya határozta meg a magyar demokratizálás karakterét, „paktumos” jellegét és „csendes forradalmiságát”. Alapvetően a politikai elit és a civil társadalom viszonya határozta meg az átmenet jellegét és karakterét. A négy évtizede működő monolit politikai struktúra lebontásában és a demokrácia új intézményeinek kiépítésében, a keretek, a szabályok diktálásában a politikai osztály régi és új elitcsoportjai játszották a főszerepet, viszont az átmenet ritmusát, sebességét a civil társadalom adta, a maga újraéledésével és erősödésével.¹¹

**...a politikai osztály
elitesedik, kasztosodik,
és kontroll nélkülivé válik,
azt csinál, amit akar...**

Alábbi tanulmányunkban először azt nézzük meg, hogyan alakult a civil társadalom sorsa az egyes kormányzatok alatt, majd azt, hogy milyen tényezők segítették vagy akadályozták a demokratikus rendszer fő pilléreinek erősítését, melyre a polgári kultúra épülhet? Egyáltalán a magyar társadalom nevezhető-e polgári kultúrájúnak, vagy megrekedt az alávetett kultúra szintjén?

A KORMÁNYOK HATÁSA A CIVIL TÁRSADALOMRA (1949–2010)

A diktatúra két korszakának hatása a civil társadalomra (1949–1989)

A civil társadalom történeti változásai alapján leírható a polgárok politikai kultúrája. A továbbiakban azt nézzük meg, hogy az egyes kormányok tevékenysége – vagyis a négy évtizedes diktatúra és két évtizedes demokrácia (1948–2010) – milyen hatással volt a civil társadalom hat évtizedes fejlődésére.

1949-ben a hazánkat megszálló szovjetek ráerőltettek az országra egy sztálini típusú kommunista diktatórikus alkotmányt, mely kisebb módosításokkal 1989 őszéig érvényben volt.¹² Az 1948-tól kiteljesedő Rákosi-diktatúra széttörte a civil társadalom struktúráját azzal, hogy betiltotta a civil szervezeteket – az alapítványokat, egyesületeket, társaságokat, a köröket. Felfüggesztette a demokratikus jogokat – köztük a gyülekezési, a szólás- és a sajtószabadságot –, a hatalmi ágakat pedig egyetlen centrum, a kommunista állampárt ellenőrzése alá vonta. 1949 óta kötelező volt a választásokon való részvétel, ahol csak a pártállam embereire lehetett szavazni. A félelem hatására a hivatalos eredmények szerint mindig a választók 99%-a ment el szavazni, akik pedig szavaztak, azoknak 99,9%-a a pártállam jelöltjét támogatta az országgyűlési választásokon és a vele egy napon rendezett önkormányzati választásokon is.¹³

A két diktatúra – a Rákosi-rendszer és a Kádár-rendszer – egyaránt tudatosan rombolta a civil társadalmat, hiszen számára már a létezése is kihívást, fenyegetést jelentett. A diktatúrák intézkedéseikkel mindent megtettek, hogy felszámolják a civilek autonómiáját, megtörjék ellenállásukat, aktivitásukat, és maguk alá gyűrjék az atomizált, kiszolgáltatott embereket. Ha valami különbséget találunk a két politikus nevével fémjelzett két rendszer között, akkor az talán csak a rombolás mélysége lehetett. A diktatúra második korszakában, a Kádár-korszakban a rom-

bolás nem volt olyan totális és mélyreható, mint a Rákosi-korszakban, melyben szinte az alapokig szétzúzták a civilek minden szerveződését, működésüket, vezetőiket és gondolataikat tiltották és irtották.¹⁴

Az 1956-os forradalom és szabadságharc leverését soha nem látott terror követte, mely főleg a társadalom aktív, kritikai és demokratikus erői ellen irányult. 56-nak egyik fontos üzenete volt a hatalom felé, hogy Magyarországon oly erősek a demokratikus hagyományok, hogy represszióval nem lehet tartósan és hatékonyan kormányozni. Ugyanakkor a represszió megfélemlítette a civil társadalmat, melynek következtében a konfrontációs életstratégiák helyett a „túlélésre” törekvő életstratégiák kerültek előtérbe. Ez utóbbi atomizálta a társadalmat, vagyis a közszférától való eltávolodást, és a privát szférába való visszavonulást okozott, a részvétel helyett a távolmaradást erősítette. Találónak tűnik az egypártrendszer idején a magyar civil társadalom attitűdjére a Polányi által használt „védekező civil társadalom” kifejezés.¹⁵ Kádár lényegében ugyanazt folytatta 1956 után, mint elődjei, először durvább erőszakkal, majd kifinomodottabb módszerekkel. Még a 70-es és 80-as évek gulyáskommunizmusában is („fogyasztói társadalmában”) suhogtak a gumibotok, erős volt a megfélemlítés, még ha nem is kapott olyan nyilvánosságot, mint korábban. A civileket tehát egyrészt erőszakkal megfélemlítették, másrészt különböző ígéretekkel lecsendesítették, a szervezett közösségeket szétverték, az embereket atomizálták, a civil szervezeteket betiltották. Következmény, hogy a civil társadalom szervezetileg is, szerepében is „csónkává” vált, alig volt értékközvetítő szerepe, és lényegében érdekképviselhet nélkül maradt, szinte csak a bélyeggyűjtőkre és a kisállattenyésztőkre koncentrált, s kimaradt a rendszerváltozás teljes folyamatából.

Az 1989-ben elfogadott ideiglenes alkotmányt az 1990-ben megválasztott többpárti parlament további demokráciát garantáló részekkel egészítette ki. Az 1989–90-es rendszerváltozást a magyar politikai osztály tárgyalásokkal, az elitcsoportok alkuinak sorozatával és megegyezésével vitte végig, tömegtámogatás nélkül.¹⁶

A politikai átmenet kormányainak hatása a civil társadalomra (1990–1998)

Már 1988-ban és 1989-ben is egyértelmű volt, hogy a magyar társadalom döntő többsége nem vesz részt a politikai folyamatok alakításában, passzív, kivár, vagy mert maga is félt, vagy mert a történelem, családja,

baráti köre erre a magatartásra szocializálta őt. Okként elég említenünk az 50-es évek kommunista terrorját, vagy az 1956 utáni megtorlásokat, a 60-as évek erőszakos, kínzásokkal teli téészesítéseit. A négy évtizedes diktatúra megtorlásainak félelmetes emléke szinte zsigeri szinten beégett a családok emlékezetébe, a szocializáció egészen a rendszerváltozásig megőrizte. Az emberek atomizálódtak, döntő többségük távol maradt a közélet minden területétől, így a helyi és országos politikától is.¹⁷

1988 őszétől egymás után alakultak a pártcsírák, a pártképződmények és a későbbi politikai pártok. 1989 nyarán a legnagyobb ellenzéki pártok kiválasztott képviselői a nyilvánosságot kizárva, a Parlament egyik termében leültek a négy évtizede uralkodó pártállam képviselőivel (MSZMP), hogy tárgyaljanak a hatalommegosztás módjáról és menetéről. A zárt ajtók mögötti tárgyalásokon a régi és az új elit megegyezett, és kitűzték az új választások időpontját is. Szűk elitcsoportok egyezkedése révén – civil kontroll nélkül – választódtak ki a partnerek, a „kiváltságos pártok”, akik egymás között maguk alakították a demokrácia alapszabályait, választási rendszerét, intézményi kereteit, köztük az ideiglenes alkotmányt. A politikai egyezkedési folyamat azonban féloldalasra sikeredett, mert kimaradt belőle maga a nép. A „csonka társadalomban”, ahol hiányoztak a szervezett civil erők, az erőviszonyok következtében egy „csonka rendszerváltozás” zajlott le, így a politika világában a folyamatosság következtében a régi politikai erők erősebb pozíciókat tartottak meg, mint amit a változás, a megújulás erői. A demokratikus átmenet tehát egy sajátos elitváltás keretében ment végbe, a hatalmon lévő pártállami elit nagy része már szinte menekült a hatalomból, mert cserébe megadatott számára a hatalomkonverzáció, vagyis hogy – a spontán privatizáció révén – politikai hatalmát gazdasági hatalommá válthassa át. Új pozíciójából is támogatta a hatalmat, s néhány év múlva közülük is többen visszatértek. Nem volt tehát érdeke, hogy a még befolyása alatt álló több százezer párttagot, vagy a felfegyverzett Munkásőrséget mindinkább erodálódó politikai hatalma védelmében mozgósítsa. Ugyanakkor az éppen csak formálódó, „bimbózó” ellenzék mögött csak szűk értelmiségi csoportok álltak, a születő új pártoknak ismertség hiányában gyakorlatilag nem volt társadalmi elismertsége, hiányzott mögüle a tömegek támogatása. A pártállami elitnek és az ellenzéki elitnek is egyaránt az volt az érdeke, hogy – a kiszámíthatatlan civil társadalmat kikapcsolva – mielőbb egyezzenek meg egymással, s ezzel nemcsak meggyorsítják a hatalmi váltást,

de megőrzik annak békés jellegét is, ami egyben társadalmi energiatakarékosságot is jelent.¹⁸ Hátránya viszont, hogy az elitcsoportok hajlamosakká váltak összezární és zárt politikai osztályt képezni, ami a civil erők számára korlátozza vagy megakadályozza a nyomásgyakorlást, a transzparenciát, a döntéshozó politikusok ellenőrzését. Mindez pedig a demokratizálódás ellen hatott, tág teret nyújtott a korrupciónak, az elitesedésnek és az oligarchizálódásnak.¹⁹

A tömegek pedig mélyen hallgattak, és nagyon is bizonytalan volt, hogy egy konfliktus esetén milyen irányba mozdulnának, kihez csatlakoznának. De miért maradt ki belőle a civil társadalom? A civilek szervezetlensége miatti sajátos érdektelenség következtében elmaradt a civil társadalom és a politikai osztály közötti nagy társadalmi kiegyezés is. A demokratikus átmenet során senki sem kérdezte meg a népet, hogy milyen demokráciát akar, mi a véleménye az új demokratikus rendszerről, a privatizációról, az ideiglenes alkotmányról, arról, hogy milyet akar, elfogadja-e, megszavazza-e? A diktatúra alatt a magyar civil társadalom – Tocqueville szavaival – „paternalista” civil társadalommá vált, a hatalom erőszakkal és szocializációval infantilizálta a civil társadalmat, és kényszerítette egy olyan paternalista viselkedésre, melynek lényege az volt, hogy az embereknek le kellett mondaniuk az állampárt javára a közügyekbe való beleszólásról, részvételről, cserébe pedig az állam (a kormány) gondoskodott az ő szociális jólétükről.²⁰ Az érdekeket nem képviselték, hanem azt a hatalom beszámította. Az embereknek nem volt más választásuk, vagy beálltak a sorba, vagy szellemileg és fizikailag marginalizálódtak. Ez az állami paternalizmus a 80-as évek közepéig tartott, az állam igyekezett a terheket folyamatosan áttenni az emberek vállára, miközben az emberek még a rendszerváltozás után is sokáig megőrizték az állami paternalizmus iránti erős igényüket. 1989-ben a válaszadók 51%-a egyetértett azzal az állítással, hogy „Jobb, ha az ember nem politizál, mert előbb-utóbb megüti a bokáját!” 62%-uk pedig úgy vélte, hogy „Amíg a dolgok jól mennek az országban, addig mindegy, hogy ki van hatalmon!”; 64%-uk pedig egyetértett azzal, hogy „A politikusok csak örülnek, ha az emberek nem szólnak bele a dolgaikba.”²¹

Magyar viszonylatban azt mondhatjuk, hogy az átmenetben valóban szerepet játszott a magyarok politikai kultúrája, de olyan értelemben, hogy a gyenge civil társadalom sokkal nagyobb teret engedett a poli-

tikai osztálynak (ha úgy tetszik, az új politikai elitnek), mint ami egy demokratikus rendszer építése során kívánatos lett volna. Az elitek közti sajátos tranzakcióknak ugyanis több olyan velejáró káros hozadéka volt, mely csak később vált nyilvánvalóvá. Ezek egyike az, hogy a megállapodás a régi politikai elit számára arra is garanciát jelentett,

**...az egypártrendszerben
elkövetett bűnökért felelős
politikusok elkerülhették
a felelősségre vonást.**

tett, hogy az egypártrendszerben elkövetett bűnökért felelős politikusok elkerülhették a felelősségre vonást. Ezt leginkább úgy magyarázták Antall József miniszterelnök után, hogy „mivel nem tetszettek forradalmat csinálni, így boszorkányüldözés

sem lesz!” Csakhogy ez az állítás kétélű fegyver volt, mert a folytonosság szellemében nemcsak a régi elitet vette védelmébe, de megágyazott az új elit védelmének is. Ha úgy tetszik, jogilag előkészítette a terepet és a légkört az új politikai elit kelleténél sokkal nagyobb védettségének is. A pártok megválasztott politikusai mindent megtettek, hogy maguk is védetté váljanak, hogy minél többet átmentsenek az egykori pártállami nómenklatúra védettségéből és kiváltságaiból. Ez azt jelentette, hogy tagjai politikusi, kormányzati tettei után nem vonhatók jogilag felelősségre. Tették a politikusok mindezt magukat törvényekkel körbe-bástyázva az új demokráciában, az „egyenlőtlen egyenlőség” nevében. Példaként elég itt utalni a képviselők túl széles körű mentelmi jogaira, a politikusok hosszú távra titkosított ügyeire, de leginkább az ország vagyonának, hitelének és a Magyar Nemzeti Bank aranykészletének elpazarlására – felelősök nélkül.²²

Az 1989-es magyar kiegyezés valójában a magyar eliticsoportok közötti sajátos tranzakció volt, pozíciócserével együtt járó kölcsönös elismerés, megerősítés. Ennek során egyik oldalról az 1956 óta jogszerűtlenül (legalitás nélkül), azaz szabad választások nélkül uralkodó régi elit hatalmát az új pártpolitikai elit utólag legalizálta, vagyis elismerte, jogszerűvé tette azzal, hogy leült vele tárgyalni. Cserébe pedig a régi elit a maga részéről specifikus legitimációt, elismertséget adott az új elitnek azzal, hogy ővele ült le tárgyalni, s így elfogadta hatalmi partnerének. A kölcsönös haszonra épülő tranzakció lényege tehát így foglalható össze: „demokratikus legalitást demokratikus legitimációért”.²³ Közép-Európa

legtöbb országában az 1989-es demokratizálódási folyamatokat általában tömegmegmozdulások, sztrájkok, tüntetések, sőt olykor fegyverroportások is kísérték. Magyarországon a rendszerváltozás az 1980-as évek végétől a pártállami elit és az alakuló új politikai elit szűk csoportjai között paktumjátékok sorozatával ment végbe, ami nem a pártok és a tömegek kapcsolatát erősítette, hanem egyre zártabbá tette a pártok által összefogott politikusi osztályt. Az új politikai elitcsoportok is viszonylag hamar – a mozgalom erősítése helyett – az elittechnikák alkalmazásaival próbálták a hatalom működését koordinálni, s így annak hasznát megszteni. Itt zajlott le a térség legcsendesebb rendszerváltozása, ahogy akkoriban mondtuk: „még egy ablaküveg sem tört ki”. A magyar demokratizálódást a politikai elitcsoportok vezényelték le, ezért nevezhetjük: „tárgyalásos forradalomnak”, „csendes forradalomnak”, „melankolikus forradalomnak”.²⁴ 1990-ben a kétharmados törvényt azért sem kísérte a közvélemény részéről általános ováció (vagy nem is tudtak róla, vagy nem érdekelte őket), mert azok elfogadása lényegében az elitcsoportok zártkörű megegyezésének terméke volt, az emberek véleményére senki sem volt kíváncsi. Lényegében a korábbi elitista politikának volt ez a folytatása, amit a „csonka társadalom” gyenge civil erői képtelenek voltak számon kérni a politikusoktól, nemhogy ellensúlyozni vagy vele szemben ellenállni.²⁵

Az *Antall-kormány* munkájának egyik nagy történelmi léptékű hozadéka volt a szabadság intézményesítése, jogi keretekkel való körbebástyázása. A civil társadalom szerveződése előtt megszűntek a jogi akadályok, ami nagy lendületet adott az alapításokhoz és szerveződésekhez. A gomba módra szaporodó szervezeteknek azonban szembe kellett nézniük az addig nem tapasztalt drágulással és munkanélküliséggel. Nőtt a szegényedés, hiányoztak a nagy állami pénzelosztó központok, ahová a civilek is pályázhattak volna, s a kormány vagy csak lassan szervezte őket, vagy erre nem is volt megoldása. Az 1990-es évek elején az emberek képét még a régi tapasztalatok emléke dominálta, és az autoriter rendszerbeli élményeikhez képest érezték úgy, hogy nagyobb a demokratikus rendszerben az esélyük. 1992–93-tól azonban megtorpan a kiszolgáltatottság csökkenésének aránya, 1993 és 1998 között ugyanis a privatizációs folyamatok nagyon meglendültek, aminek következtében emberek tömegeinek ingott meg az egzisztenciális biztonsága.²⁶

A *Horn-kormány* tudatosan és szervezett formában kereste a megol-

dást a civil szervezetek pénzzel való föltöltésére. Az egyik legjelentősebb jogi intézkedésük az volt, hogy lehetővé tették, hogy a személyi jövedelemadóból részesülhessenek a civil szervezetek. A kezdeményezés olyan sikeres volt, hogy később nemzetközileg is követőkre talált.²⁷ Ám a Horn-kormány egyfelől sokterápiával válságot kezelt (Bokros-csomag), és ezzel egy időben történelmi jelentőségű privatizációt hajtott végre. A gazdasági és politikai átalakulás figyelemre méltónak tekinthető, mégis úgy véljük, hogy a radikális piacbarát gazdasági reformok hatására az emberek elbizonytalanodtak, és egyre kiszolgáltatottabbnak érezték magukat. A megszorító intézkedések a civil társadalmat legyengítették, az aktív részvételen alapuló polgári kultúra fejlődését pedig rövid vagy középtávon visszavetették. Üzemek tömegeit zárták be, építették le, hirtelen megnőtt a munkanélküliség, a piaci kiszolgáltatottság érzése, miközben az érdek-képviselői szervek gyengének, tehetetlennek minősültek. A folyamat kemény konfliktusokat generált. Két különböző logika ütközött: a demokratizálódás a társadalmi igazságosságot erősítette, az állami vagyon kevesek kezébe privatizálása viszont gyorsuló társadalmi polarizálódást, kevesek igazságtalannak tűnő gazdagodását eredményezte. A kormány ellenséges viselkedése a munkavállalói szervezetekkel szemben megakadályozta, hogy akár a munkavállalói, akár a munkaadói szervezetek korlátozzák őt a gazdasági döntéshozatalban, a munkaügyi szervezetek pedig nem tudták megakadályozni a kormányt későbbi jogi korlátozások bevezetésében, aminek következtében a szak-szervezetek tagsága drasztikusan csökkent.

Stabil elitdemokrácia társadalmi kontroll nélkül (1998–2010)

Az első Orbán-kormány nem akadályozta a civileket tevékenységükben, de nem is volt olyan programja, mellyel kifejezetten a civil társadalmat támogatta volna. Országos és helyi szintű politikusai inkább tartottak a civilektől, mintsem az együttműködést keresték volna velük. A kormányzó párt azonban a választási kampányban már nagy erővel fordult a civilek felé. Az 1998 és 2002 közötti Orbán-kormányról sem mondhatjuk el, hogy tudatos, célirányos politikát folytatott volna a civil társadalom erősítésére, mert a magyar politikai osztályra kollektívan igaz volt, hogy tartott a civilkontroll mindennemű megjelenésétől, ami korlátozta vagy ellenőrizte volna a kormányzati hatalmát. Ezt az állításunkat a demok-

rácia első húsz évére mindvégig általánosan érvényesnek tartjuk (1. és 2. táblázat).

1. táblázat: Az egyes kormányok (K) viszonya a civil társadalom (ct.) szerveződéséhez Magyarországon (1948–2010)

Rend- szerek	Kormányok	K intézkedései	K viszonya a ct.-hez	K döntéseivel a ct.-t
Diktatórikus rendszerek 1948–1989	Rákosi-korszak 1948–1956	Civil szervezetek betiltása, vezetők üldözése	Maga alá vetette, dominálta	Szétzúzta
	Kádár-korszak 1956–1989	Szervezetalapítás tiltása, akadályozása	Maga alá vetette, dominálta	Rombolta
Átmenetek 1990–1998	Antall-kormány, demokratikus átmenet 1990–1994	Gyülekezési és szervezkedési jog kiterjesztése	Főszabadította, de a pártok átpoli- tizálták	Engedte az építkezést
	Horn-kormány, posztkommunista, 1994–1998	1%-os adótámo- gatás és magáno- sítás	Főszabadította, de átpolitizálta	Egyszerre segí- tette és nehezi- tette
Demokratikus rendszerek 1998–2010	Orbán-kormány, polgári 1998–2002	Támogatási és a szervezkedési jog kiterjesztése	Támogatott, tűrt és távolságot tartott	Építette
	Medgyessy-kor- mány 2002–2004	Szelektív támo- gatás	Támogatott, tűrt és tiltott is	Szelektíven segítette és neheztette
	Gyurcsány–Baj- nai-kormány 2004–2010	Támogatása szelektív, tiltott és büntetett	Átpolitizálási kísér- letek, tiltott, támogatott és tűrt	Harcolt ellene, ami részben aktivizálta és radikalizálta

Forrás: Saját kompozíció.

A 2002 és 2010 közötti szociálliberális kormányok a kezdeti tolerancia után egyre inkább szelektíven, politikai alapon támogatták a civileket, majd pedig a tűrés mellett megjelent a tiltás is a kritikai és proleszt szervezetekkel szemben.

A Medgyessy-kormány – melyet akkoriban bankárkormányként neveztek – osztogatott és fosztogatott, ennek és az ún. offshore cégeknek a

szponzorálása következtében kiürült az ország kasszája. A Medgyessy-kormány bizonyos értelemben segítette a civileket, de inkább szelektíven, politikai alapon.

Az első *Gyurcsány-kormány* ahogy megkezdte működését, máris a kampányra készült, erősen politikai alapon szelektálva támogatta a hozzá közel álló egyesületeket, köröket, alapítványokat, a központi támogatásból pedig kiszorította a politikailag tőle távol állókat. A második Gyurcsány-kormány viszont a tőle távolabb állókat már nemcsak tűrte vagy tiltotta, hanem gyakran adminisztratív módon büntette is, aminek következtében gyakran aktivizálta őket, sőt ellenállásra kényszerítette. Az őszödi beszéd nyilvánosságra kerülése jelentette a kezdetét a civilek politikai aktivizálódásának. Megítélésem szerint ezzel a politikai jelzéssel indult el – politikai értelemben – a civil társadalom reneszánsza.²⁸ Nem véletlen, hogy ekkor alakultak a fórum jellegű ellenzéki szerveződések, szövetségek. A különböző szervezetek közös platformra kerültek, összefogtak Gyurcsány ellen, politikailag aktivizálódtak, petícióztak, és egyre hangosabban tüntettek. A Bajnai-kormány ideje már inkább a választási kampányra való felkészüléssel telt el.

A *Bajnai-kormány* is lényegében azt a vonulatot vitte tovább, amit a Gyurcsány-kormány, csak sokkal több gazdasági megszorítással.

A kialakult régi-új politikai osztály létrehozta a sajátos „posztkommunista nómenklatúrát”, a „felelősök felelőtlenségének” rendszerét, egy olyan zárt rendszert, melyben a politikusokat senki sem ellenőrizte, s lényegében azt csináltak, amit csak akartak. A társadalomtól elszakadt politikusi osztály kiváltságai sokban hasonlítottak a régi nómenklatúra kiváltságaihoz. Ennek országrontó hatása akkor egyértelművé vált. A politikai osztály saját magának önvédelmi jogszabályokat alkotott, így gyakorlatilag elkerülhette a felelősségre vonást. A kormányzó politikusok hatalma nemcsak kontroll nélkülivé vált, de „privatizációs tevékenységük” – az erőszakosságok és a titkosítások révén – sokszor már a gazdaság és a jog szűrőzónájába süllyedt.²⁹ Két évtized folyamán az emberek egyre növekvő arányban érezték úgy, hogy a rendszer zártabbá vált.

2. táblázat: A civil társadalom (ct.) változása az egyes kormányok idején (1948–2010)

Rend- szerek	Kormányok	Ct. viselkedése	Ct. állapota	Ct. hálózata	Ct. jellege
Diktatúrák	Rákosi-korszak	Túlélésre törekvés	Rettegő ct.	Darabjaira esett	Csonka ct.
	Kádár-korszak	Elviselésre törekvés	Védekező ct.	Atomizáló-dott, szervezetlen „körök kora”	Csonka ct.
Átmenetek 1990–1998	Antall-kormány, demokratikus átmenet 1990–1994	Óvatos lépések, a ct. erősödése	Erősödés, szervezeti növekedés	Erősödő horizontális	Regenerálódó ct. és pártfüggő
	Horn-kormány, posztkommunista kormány 1994–1998	Kivárási és szervezkedés	Egyszerre bizalom és bizalmatlanság	Horizontális és vertikális szervezetek erősödése	Regenerálódó és pártfüggő ct.
Demokráciák 1998–2010	Orbán-kormány, polgári stabilizálódás 1998–2002	Szervezkedés	Erősödő ct., bizalom és bizalmatlanság	Horizontális szervezetek erősödése	Pártfüggő és függetlenedő ct.
	Medgyessy-kormány, posztkommunista visszatérés 2002–2004	Szervezkedés, aktivizálódás	Bizalmatlanság, félelem, harag	Horizontális integrálódások	Pártfüggő és függetlenedő ct.
	Gyurcsány-Bajnai-kormány, Őszöd 2004–2010	Aktivizálódás, ellenállás: a ct. kezdődő reneszánsza	Félelem, harag, agresszió	Integrálódások, horizontális összefogások	Pártfüggő és függetlenedő ct.

Forrás: Saját kompozíció.

Figyelembe véve az eddigi tapasztalatokat, úgy tűnik, hogy nem a hatalom, a kormányok fogják belátni a civil társadalom szerepének fontosságát, hanem a civilek fogják bizonyítani a hatalomnak, hogy egy jól működő demokráciában a civilek mindig partneri viszonyban kellene, hogy legyenek a mindenkori kormánnyal.

2009-ben már mindenki számára egyértelművé vált, hogy eljött az idő a civil szervezetek összefogására, az érdekérvényesítő tevékenységek összehangolására és a közös akciókra! Együtt erősebbek vagyunk! Így fogalmazódott meg a civil szervezetek vezetőiben, hogy „Fogjunk össze, és szervezzük magunkat!” Ebből született meg már 2008 végén a civil összefogás fontosságának gondolata, és kezdődtek el tárgyalások magánlakásokon, sörözőkben, kávéházi találkozókon, vitaesteken, melyek végül 2009 tavaszára elvezettek a nagyobb szervezetek többszintű párbeszédéhez, majd a Gyurcsány-kormány elleni széles front, a Civil Összefogás Fórum (CÖF) megalakulásához. Az ország legnagyobb civil koordinációja, a CÖF 2010 tavaszára már 1200 civil tagszervezetet fogott össze, s a választási kampányban is jelentős politikai aktivitást fejtett ki a szocialista kormány leváltásáért.³⁰ 2011-ben és 2012-ben megalakultak a baloldali orientációjú civil szervezetek is, melyek maguk is integratív erővel bírtak (Milla, Négy K, Hahá stb.).

A CIVIL TÁRSADALOM KULTÚRÁJA ÉS VISELKEDÉSE (1948–1989)

A diktatúra magatartás-torzító hatása

Milyen magatartásformák alakulhatnak ki egy diktatúrában, amire mint formálandó pillérre a demokrácia is építhet? Három olyan magatartásformát emelünk ki, melyek általánosan megtalálhatók voltak a négy évtizedes tekintélyuralmi rendszerekben:

1. az „apatikus-apolitikus” magatartás;
2. a „vakhittel bíró” magatartás;
3. a „rettegő” magatartás.

Az „apatikus-apolitikus” zárványmagatartást alapvetően a közöny és a fásultság jellemzi, az, hogy igyekszik magát távol tartani mindentől, ami érintkezik a politika világával. Szigetként próbálja magát vagy személyi integritását menteni, s inkább a magánéletbe vonul vissza. A diktatúra számára ennek a típusnak az az előnye, hogy legalább nem fejt ki el-

lenállást, nem kritizál, nem lázít, legalábbis nyilvánosan nem teszi. De hátránya, hogy maga is egészében egy passzív aktus, egy neutralitás, aki így nem tartalmazza a hatalom számára fontos „feltétel nélküli követni készség” mozzanatát.

A „vakhitű” alávetett magatartás forrása az, hogy a személy nem lát más alternatívát, csak azt az egyet, amit ő megél. Ami van, azt eleve adottnak feltételezi, természetesnek fogja fel, megszereti, sőt egyenesen beleszeret. Ilyen érzés lehetett az 50-es években a Sztálin vagy Rákosi Mátyás iránti rajongás, vagy napjainkban az észak-koreai vezetők iránti extázisos, örjöngő és önkívületében síró alattvaló.

A „rettegő” alávetett magatartású szintén tartalmazza a feltétlen követni készség mozzanatát. Őt a terror által kiváltott félelem mozgatja, ami szintén minden intézményesített diktatúra része. A diktatúra ez utóbbi kettőt tartja kívánatosnak, csak a puhább verzió tűri meg az első. Olyannyira igaz ez, hogy a totális diktatúrák nem is engedik az első változatot. Emlékezzünk csak a Rákosi-korszak mondására: „Aki nincs velünk, az ellenünk van!”, amihez képest oldódást jelentett a késő Kádár-korszak: „Aki nincs ellenünk, az velünk van!”.

Kérdés az, hogy napjaink demokráciájában miből nőhet ki a bizalom, mint fő pillér: a csendes túlélésből vagy a feltétlen követni készségből? A válaszunkat nem alapozhatjuk empirikus adatokra, csak szubjektív tapasztalatokon alapuló sok bizonytalanságot tartalmazó valószínűsítésekre. Feltételezzük, hogy az „apolitikusok” egy része aktivizálódik, hiszen a szabadság birodalmában meg tudná tartani önmaga identitását és integritását akkor is, ha mégis politizálna. A hatalom által gerjesztett félelemnek a demokráciában meg kell szűnnie. A „rettegő” is lényegében hasonló dilemmák előtt áll. Félelme a rendszerváltozás és átalakítás idején ugyan még sokáig fennmaradhat, de ideális helyzetben a stabil demokráciában nincs helye a félelemnek. A rettegőnek nem kell rettegnie, választhat, hogy politizál-e, vagy sem, aktivizálódik-e, vagy sem. Ha csömöre van az évtizedes kényszerpolitizálástól, akkor egy időre biztosan kivonul, nem politizál, sőt nem is szavaz, ha viszont a pártok valamelyike képes felébreszteni az érdeklődését (pl. egy vonzó

**...legalább nem fejt ki
ellenállást, nem kritizál,
nem lázít...**

céllal), akkor elindulhat egyfajta bizalomépülés benne a politika világa iránt. De ennek fordítottja is igaz, ha nincsen megfelelő pártkínálat, nincs olyan erő, mely a politikához vagy annak szereplőihez vonzaná, továbbra is bizalmatlan marad. Ez esetben a szabadság nem a választás szabadságát jelenti számára, azt, hogy végre szabad nem szavaznia. A „vakhitű” által eddig vakon követett monopolisztikus rendszer mindeztől megszűnik (pártostól, vezérestől, eszméstől), és hirtelen alternatívákat lát maga előtt. Ha tudja őket értelmezni, és valamelyik iránt affinitása nyilvánul meg, akkor ő lesz az, aki a későbbiekben is erős pártkötődéssel bír, vagy keresi a nagy vezért, akiben megbízhat. Nagy valószínűséggel megőrzi választói aktivitását, és elmegegy mindig szavazni, hiszen ezt az eljárást kötelező jelleggel interiorizálta. Csak kisebb részük vonul ki illúzióvesztetten a politikából mint választópolgár. Számokat és arányokat felelőtlenség lenne mondani.

Íme tömegszinten azok a pillérek, melyeket az új demokráciák kormányai a régi rendszerből örökölték, és amelyekre a rendszerváltozás óta építkezni kellene: képlékenyek és felettébb kiszámíthatatlanok.

Rejtőzködő vélemények

A diktatúra a sajtó- és gyülekezési szabadság tiltásával lehetetlenné tette a civil erők szerveződését, az érdekszervezetek és pártok alakítását, a nem hivatalos politikai csatornákon kívüli közéleti tevékenységet, és így mindenféle érdek-képviselési vagy tiltakozó akciót is. A civil társadalom politikai tagoltsága szabad közélet hiányában gyakorlatilag „rejtve maradt” („covert public opinion”). Emellett a több mint négy évtizedes diktatúra idején tiltották a politika szféráját érintő közvélemény-kutatások végzését is, más jellegű kutatásokba időnként sikerült becsempészni egy-egy közéleti kérdést. Ne feledkezzünk el a válaszolók félelméről sem, melyek mindvégig erősek voltak, hiszen az évtizedes tiltások miatt a nyolcvanas években sokan nem mertek véleményt nyilvánítani. A korabeli kérdőíves válaszok ezért sok bizonytalanságot, „nincs válasz”-t vagy „nem tudom”-ot tartalmaztak, vagy a válaszadók feltétlenül egyetértettek abban, amit a rendszer elvárt tőlük. Ezeket a tényezőket számításba kell vennünk, amikor a diktatúra idején végzett kutatások adatait elemezzük.

Hankiss Elemérék 1977-es értékutatásának egyik fő következtetése

az volt, hogy akik elégedettek az életükkel, a maguk sikerességét és boldogságát saját személyiségüknek tulajdonították, viszont az elégedetlen emberek kudarcuk okát inkább az őket körülvevő külső körülményekben, a társadalmi környezet korlátjaiban látták.³¹ 1985-ben a Lázár Guy és Bruszt László vezette életvilág-kutatások szerint a magyaroknak a többi országhoz képest nagyon elégedett önképük volt. Úgy érezték, hogy a kommunista régió összes országa közül „ők élnek a legjobban”, náluk a legnagyobb „az emberek közötti egyenlőség”, és „ők szólhatnak bele leginkább a közügyekbe”, tehát a körülményekhez képest az ő barakkjuk a legvidámabb.³²

Közép-Európában Magyarországon készült az első kifejezetten többpártrendszeres politikai közvélemény-kutatás 1989 tavaszán e sorok írója és kollégája, Bruszt László vezetésével, és 1989 és 2010 között évente vagy kétevente lekérdeztük. Az így kapott 12 országos adatfelvétel eredményeit idősorba állítottuk, és Codebookba szerkesztettük.³³ Válaszolhatunk arra az alapkérdésre, mennyiben változott maga a civil társadalom, és hogyan élte meg a rendszerváltozás folyamatát, főleg a demokratizálódás és a privatizációs folyamat összefüggésében? Mit mondanak az első empirikus vizsgálatok adatai a két korszak határán álló civil társadalomról?

A korszakok értékelése

Az emberek múltbeli tapasztalataik alapján építették föl jövőbeli elvárásaikat, és ehhez viszonyították a jelen megítélését. Az új politikai elitnek el kellett érnie, hogy az emberek számára ne a múlt, hanem a jelen legyen a kiindulópont, és a környező volt államszocialista országokhoz viszonyítsák magukat, melyek szintén piacgazdaságot és demokráciát építenek. 1989 tavaszán kérdőívünkkel az elmúlt 100 év politikai korszakairól kértük ki az emberek véleményét, hogy megítélésük szerint mikor éltek jobban. A Horthy, Rákosi és Kádár nevével fémjelzett korszakokat és „napjaink demokráciáját” értékelve azt láttuk, hogy az élet színvonal tekintetében az emberek döntő többsége a Kádár-korszak teljesítményét tekinti a legjobbnak, még két évtizeddel a rendszerváltozás után is. Miközben a folyamatosan gazdasági válságokkal küszködő demokratikus korszakunk leértékelődött, a két háború időszaka, a Horthy-korszak felértékelődött, és 2010-ben a második helyre került. Itt elsősor-

ban nem arról van szó, hogy a (Gyurcsány-, Bajnai-) kormány tudatosan hirdeti a Horthy-rendszer felértékelődését, hanem rossz kormányzati teljesítményük idézi elő azt.

3. táblázat: A 20. századi korszakok megítélésének változása
(legrosszabb – legjobb; átlag 1–5; 1989–2010).
Kérdés: „Ön szerint mikor éltek jobban az emberek?”

	1989	2001	2010
1. Kádár-korszakban (1956–1989)	3.9721 (.9926)	4.0749 (1.0019)	3.6279 (1.1484)
2. Horthy-korszakban (1920–1944)	2.0321 (1.0813)	2.3322 (1.2091)	3.0427 (1.3045)
3. Napjaink demokráciájában (1989–2010)	3.3312 (1.0378)	3.3940 (1.1658)	2.7870 (1.3601)
4. Rákosi-korszakban (1948–1956)	1.8914 (.9637)	1.8630 (1.0309)	1.8106 (1.0508)

Forrás: Simon János: *A demokratikus politikai kultúra pillére Magyarországon – avagy közvélemény a magyar demokrácia 20 évéről*. Codebook, CEPoliti Kiadó, Budapest, 2013, 99–101. o.

A Kádár-korszakról a többségnek az a véleménye, hogy „hiányzott a szabadság” (70%) és „nagy volt az elnyomás” (61%), de „a magyar gazdaság fejlődött” (59%), és „majdnem minden magyar jobban élt” (63%).³⁴

Az állampolgár és a politika távolsága

A kérdésekre adott válaszok azt mutatják, hogy az emberek úgy élték meg a változásokat, hogy a demokratikus keretek növekedésével 1990 és 1999 között nem csökkent a politika és az állampolgárok közötti távolság, sőt sok vonatkozásban nőtt. A félelmek és a fenntartások viszonylag magas szinten fennmaradtak: 1990-ben 41%, 1999-ben 40% értett egyet azzal, hogy „Jobb, ha az ember nem politizál, mert előbbutóbb megüti a bokáját”. A rendszerváltás elején is és 1999-ben is 80%-uk mondta, hogy „A politikusokban soha sem szabad megbízni”; és változatlanul 80%-uk mondja, hogy „Csak baj esetén érdekli az embereket a politikusok véleménye”. Ugyanakkor egyértelműen nőtt azok aránya, akik a kilencvenes évek végén nagyobb távolságot láttak maguk és a

politika világa között, mint az évtized elején. 1990 és 1999 között 43%-ról 31%-ra csökkent azok aránya, akik szerint „Magyarországon mindenki beleszólhat az ország ügyeinek intézésébe”; 45%-ról 64%-ra nőtt azok aránya, akik szerint „Manapság csak az politizál, aki karriert akar csinálni”. 36%-ról 26%-ra csökkent azoké, akik szerint „A politikusok mindent megtesznek, hogy megismerjék az emberek véleményét”. A pártok sem hozták közelebb a politikát, sőt megítélésük is romlott 20 év alatt. 2010-ben csak 75% válaszolta azt, hogy „Fontos, hogy legyenek pártok a demokráciában”, 10 évvel korábban 94%-nak volt ez a véleménye.³⁵

1989-ben a válaszadók többsége úgy gondolta, hogy a politikai pártokon keresztül esélyt kapnak, hogy részt vegyenek a politizálásban, így ez a szám 2010-re a felére csökkent (46%). Ezzel egy időben folyamatosan növekszik azon válaszadók száma, akik úgy gondolják, hogy a pártok csak a vezetőik érdekeit szolgálják. 2010-ben ez az arány 61% volt. Az egyetlen kedvező változás a demokrácia szempontjából, hogy míg 1990-ben 55% mondta azt, hogy nem látja a különbséget a pártok között, addig 20 évvel később már csak 22%-uk.³⁶

Összességében azt mondhatjuk a pártokról, hogy sok funkciójuk mellett nem töltik be azt a szerepet, mellyel közelebb vihetnék a polgárokat a közülethez.

AZ ÚJ DEMOKRÁCIA TELJESÍTMÉNYE (1990–2010)

1990 és 2010 közötti két évtized idősoros adatai alapján tanulságos következtetéseket vonhatunk le. Mindenekelőtt azt, hogy a politika és a gazdaság világában lezajlott változások olyan impulzusokat küldtek a társadalom felé, mely sok vonatkozásban szembement a demokratizálódás elveivel és várt hatásaival. A demokrácia intézményileg kiépült, de mintha az intézmények ajtóin csak kevesek fértek volna be, mert azok folyamatosan záródtak az emberek többsége előtt.

A tömegek politikai kultúrájának (attitűdjeinek, orientációinak, értékeinek és magatartásának) alakulására adatelemzésünk során öt

**A demokrácia intézményileg
kiépült, de mintha az
intézmények ajtóin csak
kevesek fértek volna be...**

fontosabb megállapítást tehetünk. Az egyik, hogy értékrendszerre vonatkozik. Állampolgári elvárások közül négy területet néztünk meg közelebbről, ezek a következők: 1. Az értékek és az állam (kormány) magas szociális szerepvállalása iránti igény; 2. Korrupció és a rendszer zártsága; 3. A kiszolgáltatottság érzése; 4. A bizalomépítés problémája. A továbbiakban nézzük meg ezeket közelebbről!

Változatlan értékrendszer, paternalizmus és munkakeresés

Némileg meglepő, hogy az emberek értékrendszerének vonatkozásában két évtized alatt nem történt lényeges változás, ami azt az elméletet erősíti, hogy a szocializáció mechanizmusai hosszú távon hatnak, és sokkal nehezebben változnak, mint sokan gondolnák. 12 érték fontosságát elemezve az aggregát adatok szerint az értékolló némileg összezárult, mégis az emberek számára változatlanul az életvilág értékei a legfontosabbak (nyugalom, biztonság, munka, jólét), és a közélet irányába mutató értékek a legkevésbé fontosak (szervezetek alakítása, politikai részvétel).

A Kádár-korszakban is magas volt az állam erős szociális szerepvállalását igénylők aránya, a paternalizmus, amit akkor az alternatívánélküliséggel magyaráztunk. Az állami tulajdon lebontása és a magántulajdon erősítése azonban nem hozta magával az individuális felelősség erősödését, a mutatók itt is lényegében változatlanságról tanúskodnak. Arra a kérdésre, hogy „a kormánytól való erős függőség helyett az embereknek maguknak kellene gondoskodniuk magukról, vagy inkább a kormánynak kellene megtennie mindent, hogy megvédje az embereket a gazdasági nehézségektől”, 1991-ben a válaszolók 76%-a mondta, hogy a kormány kötelessége lenne megvédeni az embereket, 2001-ben 79%-a gondolta így, 2010-ben pedig 74%-ának volt ugyanez a véleménye. A rendszerváltás után 10 év elmúltával sem csökkent a kormányzati szerep iránti igény: pl. 1990-ben és 1999-ben is a válaszadók 97%-a mondta, hogy gondoskodnia kell a betegek egészségügyi ellátásáról.³⁷

A munka a magyarok létvilága számára mindig központi kérdés volt. A fontos kormányzati feladatok közül az „infláció csökkentése vagy a munkanélküliség csökkentése” alternatívában 1990-ben még csak a kisebbség választotta a munkanélküliség csökkentését, 45%-a, 1999-ben már 55%-a, és 2010-ben 83%-a.³⁸ Ez egyben azt is jelzi, hogy a munka-

nélküliség veszélye egyre keményebb megpróbáltatásokkal jár. Ha pedig elveszítenék a munkájukat, akkor 1990-ben még csak a válaszadók alig több mint fele mondta, hogy „nem” vagy csak „nagyon nehezen” találna munkát (53%), húsz év múlva viszont 64%-uk látta így.³⁹

Korrupció, érvényesülési gátak és a rendszer záródása

Az 1990-es 33%-ról 2001-ben 64%-ra, 2010-ben pedig 77%-ra emelkedett azok aránya, akik szerint a korrupció és a protekciózás az aktuális kormány alatt (Bajnai-kormány) nőtt. A munkaerőpiacon a növekvő feszültséget jelzi, hogy 1990-ben még megosztott volt a társadalom, hogy melyiket szeretné inkább elkerülni a két rossz közül, az inflációt szeretné csökkenteni, vagy inkább a munkanélküliséget (55–45% arányban). 1999-ben már 55%-a mondta az utóbbit, 2010-ben pedig több mint négyötödük, 83%.⁴⁰

2010-ben a válaszadók 81%-a mondta, hogy („nagyon”, „inkább”) „büszke vagyok hazámra”. Ennek ellenére húsz év alatt drámaian növekedett azok aránya, akik úgy érzik, itthon kevesebb az érvényesülési lehetőségük a nyugati országokhoz képest, ha „egy nyugati országban élnének, többre vitték volna” (1989-ben 55%, 1999-ben 66%, 2010-ben 76%). Harmadára csökkent azoké, akik úgy nyilatkoztak, hogy „ha feltétlenül választaniuk kéne, Magyarországot választanák hazájuknak” (1990: 72%, 1999: 55%, 2010: 35%).⁴¹

Mindezek hatására növekedett azok aránya, akik úgy érzik, hogy ki vannak zárva. Mindezek alapján az emberek többsége a demokratizálás folyamatát nem úgy élte meg, hogy a rendszer nyitottabbá vált volna, mint ahogy a legtöbb demokratikus átmenet résztvevői, hanem sokkal inkább úgy, hogy a folyamat végére a rendszer drámaian zárttá és ki-rekesztővé vált. 1989-ben még a polgárok kevesebb mint a fele (46%) ítélte meg úgy, hogy ami az országban történik, az egy kisebbség érdekeit szolgálja, 2001-ben 75%-uk, 2010-ben (a Bajnai-kormány idején) pedig már 87%-uk volt ezen a véleményen.⁴² Azt tapasztaljuk, hogy a két évtizedes rendszer-átalakítást (privatizáció és politikai pluralizáció) a nagy többség nem úgy élte meg, mint nyitottabbá (demokratikusabbá) válást, hanem mint zártabbá válást, elitizálódást, mely növelte a ki-rekesztettségét. Ennek egyik legfontosabb háttérváltozója és előidézője a politikai osztály gyenge kormányzati teljesítménye (4. táblázat).

4. táblázat: A rendszer zártabbá válásának érzése (1989–2010), %-ban

	1989	1990	1991	1992	1993	1999	2001	2002	2010
Néhány ember érdekében történik	46	56	57	70	69	57	75	76	87
Minden ember érdekében	54	44	43	30	31	43	25	24	13
N=	898	710	965	1183	1135	986	1367	1410	980

Forrás: Simon János: *A demokratikus politikai kultúra pillére Magyarországon – avagy közvélemény a magyar demokrácia 20 évéről*. Codebook, CEPoliti Kiadó, Budapest, 2013, 31–32. o.

Kiszolgáltatottság érzése

Az 1990-es évek elején a posztkommunista országokban végzett kutatásaink egyik legmegdöbbentőbb eredménye az volt, hogy milyen nagyarányú az emberek tehetetlenség- és kiszolgáltatottságérzése. Azok aránya, akik úgy érzik, hogy tehetnek az érdekeiket sértő intézkedés ellen valamit, országos szinten mindössze 5 és 18% között mozgott. A magyar mutatók közép- és kelet-európai összehasonlításban a magasabbak közé tartoznak, de ezek is csak megközelítették a „harmadik világ” országainak szintjét, és messze elmaradtak a „stabil demokráciák” 40–70%-os átlagaitól. A rendelkezésünkre álló adatok – az 1985-től 2010-ig készített 11 országos felmérés – legfontosabb tanulsága, hogy a magukat tehetetleneknek, országos szinten kiszolgáltatottnak érzők aránya mindig 80% fölött volt, sőt 1990-hez képest 2010-ben még némileg emelkedett is (82%-ról 84%-ra).⁴³

Bizalom, bizalmatlanság

A bizalom a diktatúrákban nem alakul ki, illetve ami ott kialakul, az torz vagy nagyon illékony, hiszen maga az intézményesített diktatúra nem bizalmat követel, mert annak kiváltóit nem tudja biztosítani, hanem feltétlen hűséget. A demokratizálódás egyik feladata lett volna a bizalom építése is, amiben a két évtized folyamatai nem mutattak komoly sikereket. Magyarországon nemzetközi összehasonlításban magas arányú a személyközi bizalom, vagyis az önbizalom, a családokba és a rokoni kapcsolatokba vetett bizalom, ezután következik az Istenbe, a kollégákba, a szomszédba és a honfitársakba vetett bizalom (5. táblázat).

A demokrácia pilléreit jelentő intézményekbe vetett bizalom a legalacsonyabb szintű, melynek magyarázata, hogy az emberek nem tudtak tartósan kapcsolódni a formalizált szervezetekhez, mert azok maguk is képlékenyek voltak, túlságosan gyakran változtak a jogszabályok, a formák és a mechanizmusok, továbbá a privatizáció és az eladósodási válság bizonytalanná tette a munkahelyeket. A legállandóbb egység a család volt és maradt, mely hazánkban a szocializáció során kiemelkedő szerepet játszott, ugyanakkor a 20. században rendkívül gyorsan devalválódtak a hatalom által preferált politikai ideológiák és az általuk létrehozott intézmények is, ezért sem alakult ki irántuk elégséges szintű bizalom. Az intézmények iránti komoly fenntartások és nagyfokú bizalmatlanságok nem segítik a polgárok közéletben való részvételét.

5. táblázat: A bizalom erősségének változása (az index 1–5, a 2010-es sorrend szerint). Kérdés: „Ön mennyiben bíz az alábbiakban?”

	Átlag		Változás
	1993	2010	1993–2010
1. Saját maga	3.5414	3.6697	.1283
2. Családja, rokonai	3.8258	3.5597	-.2661
3. Isten	2.7935	2.8372	.0437
4. Munkatársai	2.9851	2.6548	-.3303
5. Munkaadója	2.8422	2.5122	-.3300
6. Hadsereg	2.6780	2.4600	-.2180
7. Szomszédok	2.9107	2.4426	-.4681
8. Honfitársak	2.7004	2.3313	-.3691
9. Egyház	2.2504	2.2443	-.0061
10. Rendőrség	2.5747	2.0824	-.4923
11. Szakszervezetek	2.0142	1.9790	-.0352
12. Politikai pártok	1.8734	1.9246	.0512
13. Parlament	2.1270	1.8801	-.2469
14. Tömegtájékoztatás	2.3565	1.6437	-.7128
15. Kormány	2.2410	1.5250	-.7160

Forrás: Simon János: A demokratikus politikai kultúra pillére Magyarországon – avagy közvélemény a magyar demokrácia 20 évéről. Codebook, CEPoliti Kiadó, Budapest, 2013, 60–73. o.

ÖSSZEGEZVE

Tanulmányunkban a civil társadalom demokratikus politikai kultúrájának pilléreit elemeztük történelmi váltoásaiban és alapvetően tömegszinten készült közvélemény-kutatási adatokra támaszkodva. A civil társadalom karakterét és a polgárok politikai viselkedését történelmi váltoásaiban írtuk le a négy évtizedes diktatúra és a két évtizedes demokrácia idején.

A demokrácia teljesítményével általános az elégedetlenség, különösen az egyes kormányzati munkák tekintetében. Az emberek egyre kevesebben érzik, hogy a pártok teret engednek nekik a közügyekben való részvételhez, sőt azt tapasztalják, hogy a pártok elitesednek, zártabbá válnak, oligarchizálódnak és kasztosodnak. De a demokráciával való elégedetlenség nem azt jelenti, hogy az emberek diktatúrára vágynak, hanem egy igazi és mély kormányváltásra és kormányzati rendszerváltásra, ami a demokráciát erősíti a hosszúra nyúlt posztkommunista korszak után. „Több”, „jobb” demokráciát akarnak.

Az idősoros adatok legfőbb tanulságait 2010-re vonatkoztatva a következő megállapításokat tehetjük: 20 év után is a nyugalom, a biztonság, a jólét és a munka a legfontosabb érték. Változatlanul magas arányú a kormányzattal szembeni elvárás a szociális beavatkozásra; az emberek sokkal nagyobb arányban félnek a munkanélküliségtől; jelentősen nőtt azok aránya, akik szerint nőtt a korrupció és a protekciózás; nagyobb arányban érzékelik az egyének érvényesülési lehetőségének csökkenését és a rendszer zártságának növekedését. Sajnos 20 év demokráciájában sem változott a kiszolgáltatottság érzésének magas aránya, és míg az interperszonális bizalom viszonylag magas szintű maradt, ugyanakkor a demokratikus intézmények iránti bizalom (parlament, pártok, szakszervezet, kormány, média) továbbra is nagyon alacsony szintű.

A két évtizedes demokratikus fejlődés is kevés volt, hogy lényeges áttörés történjék a polgári értékek tekintetében. A változások egyértelműek, de kevesek, a polgári értékek gyengék, különösen az intézmények és szervezetek vonatkozásában (bizalom, fontosság, aktivitás tekintetében). A civil társadalom diktatúra alatti deformálódása és két évtizedes demokrácia alatti formálódása nem egy egyenes vonalú lineárisan erősödő fejlődést hozott egy erősebb intenzitású formá-

ció felé, hanem a folyamatot szabálytalan változások jellemezték, ami a korábbinál sokkal extenzívebb, de viszonylag alacsony intenzitású civil társadalom kialakulásához vezettek.⁴⁴ Az általunk leírtak hasonlítanak az Almond és Powell által leírt klasszikus paraszti és egyházi kultúra komponenseihez. A politikai kultúra ezen típusai ritkán találhatóak meg a nyugati típusú ipari társadalomban, de nem a közép-európai modern mezőgazdaság alapú társadalmakban, mint a lengyel, a szlovák, a horvát, a bolgár. Az egyházi kultúra ideális hely felállítani a tradicionális, posztfeudális társadalmat, ahol nincsenek speciális szerepek, és az emberek nincsenek tudatában a nemzeti politikai rendszernek.⁴⁵ Magyarországon és a posztkommunista országokban az egyenlőség és a társadalmi igazságosság elve sokszor ütközött, a Nagy Átalakítás idején többször és folyamatosan egymásnak feszült a demokratizálás és a magánosítás logikája, mivel ez utóbbiak nyertese csak egy kisebbség lett, vesztese viszont a többség. Ezért is lesz hosszabb folyamat az állampolgár polgárrá válása, vagyis az az út, mely Almond szavaival az „alattvalói” politikai kultúrától a polgári „résztvevői” politikai kultúra felé vezet.

Összességében az elmúlt húsz évben a magyar civil társadalom textúrája határozottan növekedett, térben egyre szélesebb körűvé vált, de érzelmileg és intenzitásban megmaradt az alacsony intenzitás szintjén. Az átalakulás szabálytalan módon ment végbe, szabálytalan hullámokkal. Az erősödés keveredett a gyengüléssel, a növekedés a csökkenéssel, az interferenciák tovább nehezítették a kibontakozást. Ez a fajta fejlődés megnehezítette egy magasabb szintű és egy erősebb intenzitású civil társadalom kialakulását, helyette két évtized alatt egy elnyújtott folyamatban még sérülékenyebb civil világot produkált. A civil élet vezető szereplői a gyakorta szűkülő lehetőségek miatt elbizonytalanodtak, maguk is akaratlanul korlátokat építettek, és cselekvési terük nem növekedett, alacsony intenzitásuk miatt maguk sem erősödtek. A magyar civil társadalom a jelenlegi kondíciókkal csak közepesen kiterjedt, és továbbra is alacsony intenzitású. Úgy tűnik, a magyar civil társadalom a paternalista alávetett társadalomból az Almond–Verba-féle polgári részvételi társadalom felé vezető hosszú úton még csak elindult.

JEGYZETEK

- ¹ Gabriel A. Almond–Sidney Verba: *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton, Princeton University Press, 1963.
- ² Simon János: *A politikai kultúra fogalma*. In: A politikatudomány arcai. Tanulmányok. Szerk.: A. Gergely András, Bayer József, Kulcsár Kálmán, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1999, 347–364. o.
- ³ Jacques Rupnik: *Politikai kultúra*. In: Politikai kultúra és állam Magyarországon és Cseh-Szlovákiában. Torino–Budapest, Giovanni Angelli Alapítvány, 1991, 11–17. o.
- ⁴ Lucien Pye: *Political Culture*. In: International Encyclopedia of the Social Science. Ed.: David L. Sills, The Macmillan C., The Free Press, New York, 1961, Vol. 12, 218–224. o.; Almond–Verba, i. m.
- ⁵ Simon János: *A politikai kultúra színeképei*. Századvég Kiadó, Budapest, 2004, 313. o.
- ⁶ Uo. 297–317. o.
- ⁷ A. Gergely András: *A „civil társadalom” hazai irodalmából*. Politikatudományi Szemle, 1993/1. www.mtapti.hu/citacio/pdf/1993_1_A_civil_tarsadalom_hazai_irodalmabol.pdf; Almond–Verba, i. m.
- ⁸ Philippe C. Schmitter: *The Quality of Neo-Democracy in Central Europe*. Central European Political Science Review, Vol. 3, No. 9., 2002, Fall. 25–42. o.
- ⁹ Ferge Zsuzsa például 2012-ben megjelent könyvében is régebbi adatokra támaszkodik (1995 és 2000 közöttiekre), s részben jogosan a források hiányáról panaszkodik: „A források hiánya miatt (amiben végül is a társadalomtudományok alacsony megbecsülése is tükröződik) adatsorainknak sajnos nincs folytatása. Pedig jó lenne...” (Ferge Zsuzsa. *Vágányok és vakvágányok a társadalompolitikában*. L’Harmattan, Budapest, 2012, 42. o.) Ritka kivételnek számít ebből a szempontból Kopp Mária és Skrabski Árpád munkássága, illetve az általuk készített életmóddal kapcsolatos idősoros adatfelvételek. (Kopp Mária–Skrabski Árpád: *Az életminőség dimenziói – a magyar népesség az ezredfordulón*. Selye János Egyetemen elhangzott előadás. Komárom, Szlovákia, 2007. január 26. www.behsci.sote.hu/kopp-skrabsky-selye-centenarium-eloadas.htm.)
- ¹⁰ Simon János: *A demokratikus politikai kultúra pillére Magyarországon – avagy közvélemény a magyar demokrácia 20 évéről*. Codebook, CEPoliti Kiadó, Budapest, Józsefváros, 2013.
- ¹¹ Bruszt László–Simon János: *Lecsendesített többség*. Társadalomtudományi Intézet Kiadó, Budapest; 1990; Bihari Mihály: *Rendszerváltás és hatalomváltás Magyarországon 1989–1990*. In: Magyarország politikai évkönyve. Szerk.: Kurtán Sándor, Sándor Péter, Vass László, Ökonómia Alapítvány, Budapest 1991; Bihari Mihály–Pokol Béla:

- Politológia*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1993; Simon János. *Értékválság a politikában. A demokratikus politikai kultúra keresése*. L'Harmattan – CEPoliti Kiadó, 2012, 107–119. o.
- ¹² Ifj. dr. Lomnici Zoltán: *Why Did Hungary Need to Adopt a New Constitution?* Central European Political Science Review, Vol. 12, No. 43., 2012, 49–58. o.
- ¹³ Bihari–Pokol, i. m.; Varga Csaba: *The Nature of the Law in Communism*. Central European Political Science Review, Vol. 12, No. 43., 2011, 19–48. o.
- ¹⁴ Szabó Máté: *Dissent and Opposition in the Kádár-regime*. Central European Political Science Review, Vol. 7, No. 26., 2006, 136–156. o.
- ¹⁵ Ágh Attila: *A civil társadalom kialakulása és fejlődése*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1989, 11–30. o.
- ¹⁶ Bihari, i. m.; Pozsgay Imre: *Politikuspálya a pártállamban és a rendszerváltásban*. Püski Kiadó, Budapest, 1993.
- ¹⁷ Bruszt–Simon: Leccsendesített többség, i. m.
- ¹⁸ Pozsgay, i. m.
- ¹⁹ *A bizalmatlanság hálójában. A magyar beteg*. Szerk.: Muraközy László, Corvina, Budapest, 2012; Mark Buchanan: *Nexus, avagy kicsi a világ. A hálózatok úttörő tudománya*. Typotex, Budapest, 2013, 25–52. o.
- ²⁰ Bruszt László–Simon János: *A Nagy Átalakulás*. Politikatudományi Szemle, 1992/1., 4–19. o.
- ²¹ Simon: A demokratikus politikai kultúra..., i. m. 15–16. o.
- ²² Bogár László: *Összeomlás. Adalékok a rendszerváltás rendszerének bukásához*; Csath Magdolna: *A rendszerváltás és az elmaradt felzárkózás*, illetve Fricz Tamás: *Gondolatok egy lehetséges új alkotmányról és annak preambulumáról*. In: Húsz éve szabadon Közép-Európában. Szerk.: Simon János, Konrad Adenauer Alapítvány, 2011, 91–97., 98–106., 421–429. o.
- ²³ Bruszt–Simon: Leccsendesített többség, i. m.; Bihari, i. m.
- ²⁴ Bruszt–Simon: Leccsendesített többség, i. m.; Simon: A politikai kultúra..., i. m. 89–108. o.; Lentner Csaba–Tóth Gy. László–Zárug Péter Farkas: *Kik támadják Magyarországot és miért?* Kairosz Kiadó, Budapest, 2012.
- ²⁵ Bíró Zoltán: *Elhervadt forradalom*. Püski Kiadó, Budapest, 1993.; Aleksander Smolar: *Revolutionary Spectacle and Peaceful Transition*. Social Research, Vol 63, No. 2., 1996, 439–464. o.
- ²⁶ Csath, i. m.
- ²⁷ Arkadiusz Bernas: *Sokkal több tapasztalatot szerezhethünk egymástól!* In: Civil társadalom és érdekképviselet Közép-Európában. Szerk.: Simon János, L'Harmattan – CEPoliti, Budapest, 2012, 15–17. o.

- ²⁸ Simon János: *Civilek a demokráciáért – CÖF 2009.* (Civilian for Democracy). Siszva Kiadó, Budapest, 2010.
- ²⁹ Ferenc Mislivetz–Jody Jensen: *Expanding Horizons. The Concept of Civil Society before and after 1989.* Central European Political Science Review, Vol. 9, No. 33., 2008.
- ³⁰ Simon: *Civilek...*, i. m.
- ³¹ Hankiss Elemér: *Érték és társadalom. Tanulmányok az értéksszociológia köréből.* Magvető, Budapest, 1977; Pataki Judit–S. Molnár Edit: *Gondolkodási sémák az elégedettségéről.* Jelkép, 1987, 29–46. o.
- ³² Bruszt–Simon: *Lecsendesített többség*, i. m.
- ³³ Simon: *A demokratikus politikai kultúra...*, i. m.
- ³⁴ Uo. 95–97. o.
- ³⁵ Uo. 16–19. o.
- ³⁶ Uo. 38. o.
- ³⁷ Uo. 33–34. o.
- ³⁸ Uo. 35. o.
- ³⁹ Uo. 115. o.
- ⁴⁰ Uo. 23. o.
- ⁴¹ Uo. 22. o.
- ⁴² Uo. 31–32. o.
- ⁴³ Uo. 28–29. o.
- ⁴⁴ Simon János: *Mass Political Culture and Political Participation in Hungary.* In: *A 50 Anos de la Cultura Civica. En Honor al Profesor Sidney Verba.* Ed.: Julia I. Flores, UNAM, Mexico DF., 2011, 233–282. o.
- ⁴⁵ Simon János: *Politika értékválságban. A demokratikus politikai kultúra keresése.* L'Harmattan, Budapest, 2013.

TOVÁBBI FELHASZNÁLT IRODALOM

- A politikatudomány arcai.* Szerk.: A. Gergely András, Bayer József, Kulcsár Kálmán, Akadémia Kiadó, Budapest, 1999, 347–364. o.
- Balázs Zoltán: *Bizalom és bizalmatlanság.* Vigilia, 2008/10., 731–738. o. www.vigilia.hu/2008/10/balazs.htm
- Joe Baley: *Pessimism.* Routledge Editorial, London – New York, 1988.
- Samuel H. Barnes–Max Kaase: *Political Action. Mass Participation in Five Western Democracies.* Sage, Beverly Hills, CA, 1979.
- Zoltán Berényi: *Behind the Façade: weak civic culture in Hungary.* Central European Political Science Review, Vol. 7, No. 26., 2006 Winter, 112–136. o.

- László Bruszt–János Simon–Bernhard Wessels: *Political Culture, Political and Economic Orientation in Central and Eastern Europe. Codebook of the Intern. Survey (1990–1992)*. MTA PTI, Budapest, WZB, Berlin, 1993.
- Cultura política*. Eds.: Pilar del Castillo, Ismael Crespo, Tirant Lo Blanch, Valencia, 1997.
- Mikolaj Czesnik: *Választási részvétel Lengyelországban*. In: *Húsz éve szabadon Közép-Európában*. Szerk.: Simon János, KAS, Budapest, 2011, 165–187. o.
- Giuseppe Di Palma: *To Craft Democracies. An Essay on Democratic Transitions*. University of California Press, Berkeley, 1990.
- Gombár Csaba: *Velleitásaink*. Századvég, 1988/2.
- Gergely Gulyás: *Creation of the New Hungarian Constitution*. Central European Political Science Review, Vol. 12, No. 43., 2011, 81–92. o.
- Jacqueline Hayden: *The Collapse of Communist Power in Poland*. Routledge, London–New York, 2006.
- Roger Jowell–Caroline Roberts–Rory Fitzgerald–Gillian Eva: *Measuring Attitudes Cross-Nationally. Lessons from the European Social Survey*. Sage, London, 2007.
- Hans-Dieter Klingemann–Richard Hofferbert: *The Capacity of New Party System to Channel Discontent. A Comparison of 17 Formerly Communist Polities*. Central European Political Science Review, Vol. 1, No. 2., Winter 2000, 6–30. o.
- Ryszard Legutko: *A demokrácia csúfsága*. Attraktor, Máriabesenyő–Gödöllő, 2005.
- Juan J. Linz–Alfred Stepan: *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1996.
- Magyar és európai civil társadalom*. Szerk.: Csefkó Ferenc, Horváth Csaba, Friedrich Ebert Alapítvány, Pécs, 1999.
- Wolfgang Merkel–Aurel Croissant: *Formal Institution and Informal Rules of Democracies*. Central European Political Science Review, Vol. 1, No. 2., 2000, 31–43. o.
- William Mishler–Richard Rose: *Trust, Distrust and Skepticism*. The Journal of Politics, Vol. 59, No. 2., 1997, 418–451. o.
- Laura Morales Diez de Ulzurrun: *Ever Less Engaged Citizens? Political Participation and Associational Membership in Spain*. WP núm. 220., ICPS, Barcelona, 2003.
- Leonardo Morlino: *Democracy between Consolidation and Crisis*. In: *Parties, Groups and Citizens in Southern Europe*. Oxford University Press, Oxford, 1998.
- Karl Polányi: *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time*. Beacon Press, Boston, 1944.
- Michael Rush–Phillip Althoff: *Political Socialization*. In: *An Introduction to Political Sociology*. Nelson University, London, 1971, 75–114. o.

Simon János – Alávetett társadalom vagy polgári társadalom?

- Giovanni Sartori: *Comparative and Miscomparative*. Journal of Theoretical Politics, Vol. III, No. 3., 1991.
- Doh C. Shin–Jason Wells: *Testing the Churchill Notion of Democracy...* Central European Political Science Review, Vol. 2, No. 4., Summer 2001, 5–21. o.
- Máté Szabó: *A Transnational Civil Society in Europe*. Central European Political Science Review, Vol. 9, No. 34., Winter 2008, 45–56. o.
- József Szájer: *The New Fundamental Law in Hungary*. Central European Political Science Review, Vol. 12, No. 43., 2011, 59–80. o.
- Szelényi Iván: *A kelet-európai új osztály stratégiai távlatai és korlátai*. In: Új osztály, állam, politika. Európa Kiadó, Budapest, 1990.
- The Postcommunist Citizen*. Eds.: Samuel H. Barnes, János Simon, Erasmus, Budapest–Washington, 1999.
- Tóth István György: *Jövedelemeloszlás*. In: TÁRKI Monitor Jelentések 2003. Szerk.: Szívós Péter, Tóth István György, TÁRKI, 2004. www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a530.pdf.
- Georges Vedel: *La despolitización*. Editorial Tecnos, Madrid, 1973.
- Sidney Verba–Norman H. Nie–Jae-on Kim: *Participation and Political Equality. A Seven Nation Comparison*. Cambridge University Press, London–New York, 1978.
- Krzysztof Zagorski: *Political Affiliation. Civil Society and Support for Democracy*. Central European Political Science Review, Summer-Fall, Vol. 9, No. 36–37., 2009, 40–60. o.